

Олександр Филипчук

**Глорифікація перемоги над русами:
епітафія імператора Іоанна Цимісхія***

У статті розглядається втрачений напис, фрагмент епітафії імператора Іоанна Цимісхія. Перечитання реальних та фікційних імператорських епітафій, написаних Іоанном Геометром, Іоанном Мелітинським та анонімними авторами, показує, що у частині «героїчного наративу» епітафія Іоанна Цимісхія мала близьку до цих текстів форму. Автор доводить, що напис відображає глорифікацію перемоги над русами.

Ключові слова: *русько-візантійська війна, епітафії, Іоанн Цимісхій, Святослав, Іоанн Геометр, Іоанн Мелітинський.*

This article represents the lost inscription, the fragment of the epitaph to emperor John Tzimiskes. It gives examples of fictitious epitaphs written by John Geometres, John of Melitene and the anonymous authors in which shows that the 'heroic narrative' of epitaph to John Tzimiskes was very similar to these texts. All of this material is presented in detail and analyzed in the article. The author argues that this inscription is glorifying victory over the Rus'.

Keywords: *Rus'-Byzantine War, epitaphs, John Tzimiskes, John Geometres, John of Melitene.*

Відзначення перемоги імператора Іоанна Цимісхія над русами Святослава почалося одразу ж після завершення виснажливої війни з ними (липень 971 р.). Крім проведення пишного тріумфу в Константинополі, це уславлення воєнної кампанії імператора репрезентувалося у різних формах — від перейменування здобутих міст, як-то Преслави та Доростолу, візуалізації перемоги, представленої на шовковій тканині з Бамбергу та

* Написання роботи було б неможливим без стажування в лабораторії *UMR 8167 Orient et Méditerranée, Collège de France*, забезпеченого посольством Франції в Україні. Також приношу особливу вдячність Тетяні Леонідівні Вілкул, чия уважність до дрібних особливостей перекладу вберегла мене від ряду прикрих неточностей. Окрема подяка Анні Абрамівні Пічхадзе за пропонування варіант перекладу одного із рядків епітафії Іоанна Геометра. Всі прорахунки, зрозуміло, належать виключно мені.

монетах Іоанна Цимісхія до створення «героїчного наративу»¹. Контури відображення цього «героїчного наративу» вповні проглядаються в історіографії², але зовсім іншу перспективу вони отримують у світлі малознаного джерела — епітафії імператора Іоанна Цимісхія. Визначення її змісту й буде головним завданням цієї роботи, яка, сподіваємося, переоцінить важливість цього свідчення про русько-візантійську війну 970–971 рр.

Імператор Іоанн Цимісхій був похований у храмі Спасителя біля Халки³. Цей храм, недалеко від вестибюлю Великого Палацу, будував Роман I Лакапін, але його масштабна реконструкція була ініційована Іоанном Цимісхієм, який заздалегідь планував його як власну усипальницю, де б розміщувалися численні важливі реліквії, захоплені під час кампаній імператора⁴. Зважаючи на загострення хвороби імператора, сюди було перенесено й

¹ Про справлення тріумфу та новації в його сценарії див.: *McCormick M. Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West.* — Cambridge, 1986. — P. 171–175; *Sinclair K. War Writing in Middle Byzantine Historiography. Sources, Influences and Trends.* Unpublished PhD thesis. University of Birmingham, 2013. — P. 74–78. Перейменування Іоанном Цимісхієм Преслави на Іоаннополь, а Доростолу на Феодорополь фіксує Лев Диякон (*Leonis Diaconi Caloensis. Historiae Libri Decem* / Ed. C.B. Hase (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. — Bonn, 1828. — P. 138.17–19, 158.1–2). Натомість Іоанн Скілиця зазначає нову назву для Доростолу як Іоаннополь (*Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum* / Ed. I. Turn (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5). — Berlin–New York, 1973. — P. 309.29–33). Шовковій тканині з Бамберга, створеній одразу ж після тріумфу над русами, присвячена велика література, приводити яку тут немає змоги. З-поміж цих робіт див.: *Prinzing G. Das Bamberger Gunthertuch in neuer Sicht* // *Byzantinoslavica.* — 1993. — T. 54. — P. 218–231; *Ibidem. Nochmals zur historischen Deutung des Bamberger Gunthertuches auf Johannes Tzimiskes* // *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century* / Ed. M. Kaimakamova, M. Salamon (Byzantina et Slavica Cracoviensia, 5). — Cracow, 2007. — P. 123–152; *Nelson R. «And So, With the Help of God». The Byzantine Art of War in the Tenth Century* // *Dumbarton Oaks Papers.* — 2011–2012. — Vol. 65–66. — P. 174. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* / Ed. P. Grierson. — Washington, 1973. — T. 3. — P. 634–635.

² *Kaldellis A. The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda* // *Byzantine and Modern Greek Studies.* — 2013. — Vol. 37/1. — P. 35–52.

³ *Leonis Diaconi.* — P. 178.13–17. Стосовно храму Спасителя в Халки див.: *Janin R. La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I: Le siège de Constantinople et le Patriarchat Oecuménique, III: Les églises et les monastères.* — Paris, 1969. — P. 529–530; *Mathews T., Mango C. Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul with a Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople* // *Dumbarton Oaks Papers.* — 1973. — Vol. 27. — P. 132.

⁴ *Patria Constantinopoleos, Scriptores Originum Constantinopolitanarum* / Ed. Th. Preger. — Leipzig, 1907. — P. 282–283. Про реліквії храму, серед яких й голова Іоанна Хрестителя, див.: *Mango C. The Brazen House; a study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople.* — Copenhagen, 1959. — P. 150; *Vassilaki M. Bleeding Icon* // *Icon and*

саркофаг, який, за словами Лева Диякона, прийшлося терміново доробляти, бо стан Іоанна Цимісхія став вже критичним під час повернення до Константинополя⁵.

Схоже, не лише вражаюча колекція реліквій, що містилася у храмі Спасителя, мала засвідчувати діяння покійного імператора. Англійський вчений та водночас пристрасний колекціонер грецьких рукописів Т. Сміт (1638–1710) під час свого перебування у Константинополі (1668–1671) побував серед руїн цього храму, де зумів розгледіти один напис, який з плином часу не дійшов до нас⁶. Як зазначав Т. Сміт, цей напис досить добре проглядався, тому він привів його повністю у своїх «Історичних спостереженнях»: *κατὰ Σκοθῶν ἔπνευσας θερμὸν ἐν μάχαις*⁷.

Вперше на нього звернув увагу К. Манго, котрий визначив його як епітафію Іоанна Цимісхія та відзначив тут алюзію на перемогу імператора⁸. За правдоподібним припущенням М. Лакстермана, цей напис міг бути одним із фрагментів значно більшого тексту, але місце його розміщення у храмі залишається невідомим⁹. Таким ідеальним місцем міг служити саркофаг

Word, *The Power of Images in Byzantium* / Ed. A. Eastmond, L. James. — Aldershot, 2003. — P. 125.

⁵ *Leonis Diaconi*. — P. 177.17-19.

⁶ Про кар'єру Томаса Сміта, його подорож та обставини служби в Стамбулі див.: *Ingram A. English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Doctoral thesis, Durham University, 2009. — P. 281–292, де приводиться перелік написаних ним праць. А. Інграм не аналізує спостереження Томаса Сміта над старожитностями Константинополя, а зупиняється, головним чином, на орієнталізмі вченого. Інший підхід до аналізу сприйняття Томасом Смітом османської дійсності та минулого, зокрема, грецької церкви, див.: *Pignot H. A Trip to the Origins of Christianity: Sir Paul Rycaut's and Rev. Thomas Smith's Accounts of the Greek Church in the Seventeenth Century* // *Studies in Travel Writing*. — 2009. — Vol. 13. — № 3. — P. 193–205. Про колекції рукописів та книг Томаса Сміта див.: *Joy E. Thomas Smith, Humfrey Wanley, and the 'Little-Known Country' of the Cotton Library* // *Electronic British Library Journal*. — 2005. — P. 4–30. На жаль, щоденник Томаса Сміта та короткий огляд Константинополя досі залишаються неопублікованими.

⁷ *Smith T. Historical Observations related to Constantinople* // *Philosophical Transactions*. October 20. 1683. — № 152. — P. 343; *Ibidem. Opuscula ex itinere ipsius turcico praecipue enata: sive septem Asiae ecclesiarum ed Constantinopoleos notitia: item epistola de statu hodierno ecclesiae Graecae*. — Rotterdam, 1716. — P. 121.

⁸ *Mango C. The Brazen House; a study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople*. — P. 167; *Ibidem. Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance* // *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione* / Ed. G. Cavallo, C. Mango. — Spoleto, 1995. — P. 116. — № 46, де автор побіжно звернув увагу на паралель між словами Іоанна Геометра та фрагментом з епітафії Іоанна Цимісхія.

⁹ *Lauxtermann M. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts* (Wiener Byzantinistische Studien, Bd. 24.1). — Vienna, 2003. — Vol. 1. — P. 239.

Іоанна Цимісхія, на що вказують й інші приклади нанесення епітафій на саркофаги імператорів¹⁰.

Тим не менш, прочитання Томасом Смітом цього напису видається не зовсім вірним. Так, дуже сумнівно, що довга метрична форма (ἔλνευσας θερμόν) читалася в епітафії. М. Лакстерман справедливо зауважив, що настільки очевидні помилки не могли мати місце в тексті епітафії, оскільки у такому разі вони підривали саму основу імператорської влади¹¹. У зв'язку з цим слід прийняти виправлення, пропоновані М. Лакстерманом, а саме: замість ἔλνευσας θερμόν слід читати ἔλνευσα θερμόν. Звідки, вслід за М. Лакстерманом, напис матиме такий вигляд: κατὰ Σκυθῶν ἔλνευσα θερμόν ἐν μάχαις («Я видихав вогнем у моїх битвах проти скіфів»)¹².

Як бачимо, глорифікація перемоги покійного імператора над «скіфами» (русами Святослава) була представлена в епітафії, складеній від першої особи. Ця особливість в цілому властива для імператорських епітафій, важливою структурною частиною яких було, по-перше, перелічення перемог імператора, що вказувало найважливіше — Бог був на їх боці у цих війнах; по-друге, включало у себе мотив покаяння, де імператор сповідує свої гріхи перед Господом і звертається з молитвами за прощенням гріхів, які не дозволяють увійти до Царства Небесного¹³. З одного боку, будучи «зброєю» Бога, імператор очікує прощення, з іншого — просить молитися за нього. Цей останній мотив яскраво присутній в епітафії Василя II, де виключені молитви імператора, а натомість імператор просить тих, хто читатиме епітафію, молитися за його душу, оскільки він ще не увійшов до Царства Небесного¹⁴.

Таким чином, імператорські епітафії виконували, так би мовити, різні культурні функції. Перш за все, вони були «голосом» покійного імператора, що не дозволяв піддати забуттю його перемоги. У цьому контексті імператорські епітафії підтримували пам'ять про воєнні діяння імператорів і до певної міри поряд із іншими формами (історіографією, зображеннями тощо)

¹⁰ Mango C. Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance. — P. 99–117; Rhoby A. Byzantinische Epigramme auf Stein. Nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2 (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 3/1). — Wien, 2014. — P. 64–68. Про утвердження цієї традиції в час Іоанна Цимісхія та епітафію на саркофазі Василя II див.: Lauxtermann M. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 236; Stephenson P. The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — Cambridge, 2003. — P. 49–51.

¹¹ Lauxtermann M. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 236.

¹² Ibid. — P. 236. Це виправлення М. Лакстермана прийняв А. Робі у своєму своді візантійських написів, але його переклад фрагменту як «gegen die Skythen hast du heißen Atem ausgehaucht in Kämpfen» не враховує цього та загалом не є вдалим (Rhoby A. Byzantinische Epigramme auf Stein. — P. 642).

¹³ Lauxtermann M. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 238.

¹⁴ Mercati G. Collectanea Byzantina. — Bari, 1970. — T. II. — P. 226–231.

формували її¹⁵. Тому короткий наратив перемог імператорів у реальних епітафіях на саркофагах чи фікційних епітафіях, написаних візантійськими *literati* в останній чверті X ст., слід розглядати як частину загального піднесення візантійської воєнної культури того часу¹⁶. Іншими словами, вони представляють спільний ідеологічний фонд, у якому присутні ідентичні образи, мотиви, метричні форми, що конструюють воєнні діяння імператорів.

Спробуємо проаналізувати перемогу над «скіфами» з епітафії Іоанна Цимісхія, помістивши її до цього культурного фону «голосів» імператорів з могили¹⁷. З цією метою поглянемо у першу чергу на ті фікційні тексти, що присвячені Іоанну Цимісхію, а потім вже зупинимось на ряді інших, які виказують можливу модель для конструкції наративу уславлення його перемоги. Зважаючи на те, що нам невідомо про те, чи була присутня тема каяття або молитви імператора в епітафії Іоанна Цимісхія в храмі Спасителя в Халки, то доцільно тут простежити наявність «героїчного наративу» в п'яти фікційних епітафіях. Три з них написані Іоанном Геометром, для котрого покійний імператор був одним з головних героїв його «політичної» поезії¹⁸.

¹⁵ Цей поворот в описі діянь імператорів, названий А. Кажданом «рицарською історіографією» (*Kazhdan A. A History of Byzantine Literature (850–1000)* / Ed. Ch. Angelidi. — Athenes, 2006. — P. 273–287, про образ Іоанна Цимісхія. — P. 284–286), з якої й походить становлення образу імператора-воїна. У цьому контексті Е. Калделіс припускає існування героїчної поеми (на кшталт написаної Феодосієм Дияконом про захоплення Криту Никифором Фокою), де описувався похід Іоанна Цимісхія на русів. Ця поема імітувала античні зразки і була використана незалежно Левом Дияконом та Іоанном Скілицею (*Kaldellis A. The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda.* — P. 35–52). Про візуалізацію цього образу див.: *Nelson R. «And So, With the Help of God». The Byzantine Art of War in the Tenth Century.* — P. 173–192; *Грабар А.* Император в византийском искусстве. — М., 2000. — С. 59; *Ševčenko I. The Illuminators of the Menologium of Basil II // Dumbarton Oaks Papers.* — 1962. — Vol. 16. — P. 243–276 (= Ševčenko I. Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World. — London, 1982, XI; *Stephenson P. The Legend of Basil the Bulgar-Slayer.* — P. 49–65).

¹⁶ *McGeer E. Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century.* — Washington, 1995. — P. 197–360; *Sullivan D. Siege Warfare, Nikephoros II Phokas, Relics and Personal Piety // Byzantine religious culture: studies in honor of Alice-Mary Talbot / Ed. D. Sullivan, E. Fisher, S. Papaioannou (The medieval Mediterranean, 92).* — Leiden, Boston, 2012. — P. 395–410. Роль візантійської аристократії у формуванні цієї культури нещодавно була переглянута (Див.: *Andriollo L. Aristocracy and Literary Production in the 10th Century // The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions, and Identities, ed. A. Pizzone (Byzantinisches Archiv, 28).* — Boston, Berlin, 2014. — P. 119–138).

¹⁷ Актуалізацією появи фікційних імператорських епітафій стала тривала громадянська війна (986–990) та поразка від болгар у 986 р., коли «голоси» покійних імператорів (Никифора II Фоки та Іоанна Цимісхія) мали нагадати минулу славу та показати політику Василя II в не надто прихильному дусі.

¹⁸ Про Іоанна Геометра як поета див.: *Lauxtermann M. John Geometres. Poet and Soldier // Byzantion.* — 1998. — Vol. 68. — P. 369–371; *Ibidem. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts.* — P. 34–36; *Van Opstall E. Poésie, rhétorique et*

Інша, відповідно до атрибуції В. Гьоранднера, належить до творів Іоанна Мелітинського, який, на відміну від Іоанна Геометра, не знаходився серед прихильників Іоанна Цимісхія, а цілком відверто критикував вже покійного імператора¹⁹. І остання, складена анонімним автором, сучасником Іоанна Геометра та Іоанна Мелітинського, дійшла до нас серед поезій, включених до мадридського кодексу Скілиці²⁰.

Подібно до епітафії про перемогу над русами Святослава, досить велика за об'ємом монодія Іоанна Геометра на смерть Іоанна Цимісхія написана від першої особи, немов від самого імператора²¹. Його становленню як імператора-воїна, воєнній доблесті з юного віку та блискучим перемогам приділено багато місця автором у цій епітафії²².

Приведемо тут лише ті фрагменти, які можуть пропонувати новий контекст для співставлення з перемогою над «скіфами»:

mémoire littéraire chez Jean Géomètre // *Doux Remède: Poésie et Poétique à Byzance* / Ed. P. Odorico, M. Hinterberger. — Paris, 2009. — P. 229–244; *Demoen K., Van Opstall E.* One for the Road. John Geometres, Reader and Imitator of Gregory Nazianzen's Poems // *Studia nazianzenica II* / Ed. A. Schmidt. — Turnhout, 2010. — P. 223–248; *Jean Géomètre.* Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques / Ed., traduction, commentaire par E. M. van Opstall (The Medieval Mediterranean, 75). — Leiden, Boston, 2008. — P. 69–88. Три епітафії, присвячені Іоанну Цимісхію, свого часу були видані Дж. Крамером: *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Pariensis* / ed. J.A. Cramer. — Oxford, 1841. — Vol. IV. — P. 267.22–269.19, 317.8–318.12, 286.4–8 (далі — Cramer). Також пор. виправлення, запропоновані Ф. Шайдвайлером до їх видання Дж. Крамером, див. *Scheidweiler F.* Studien zu Johannes Geometres // *Byzantinische Zeitschrift*. — 1952. — Bd. 45. — P. 311–312. Образ Іоанна Цимісхія як героя сповнений контрверсій у поезії Іоанна Геометра (Див.: *Kazhdan A.* A History of Byzantine Literature (850–1000). — P. 252–272; *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century. — P. 120–126).

¹⁹ *Hörandner W.* Miscellanea epigrammatica // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. — 1970. — Bd. 19. — P. 115. Про різні образи Іоанна Цимісхія у Іоанна Геометра та відповідно Іоанна Мелітинського див.: *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 311.

²⁰ *Ševčenko I.* Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes // *Dumbarton Oaks Papers*. — 1969–1970. — Vol. 23–24. — P. 190.1–7 (видання епітафії). Немає підстав ототожнювати автора цієї епітафії з Іоанном Мелітинським, як до цього схиляється М. Лакстерман (*Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 316). Про мадридський список в цілому та поеми, вміщені у ньому див.: *Tsamakda V.* The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid. — Leiden, 2002. — P. 26–28.

²¹ Cramer. — P. 267.22–269.19. Складення Іоанном Геометром епітафії від першої особи можна було б розглядати як аргумент на користь імітації чи копіювання ним справжньої епітафії Іоанна Цимісхія. Ослаблює цей аргумент те, що мова від першої особи є характерною й для інших фікційних епітафій, де вбачати таку імітацію не є надто імовірним.

²² Cramer. — P. 267.22–29.

καὶ φρενῶν εὐανδρία ἥστραπτον ὄπλοις,
 ἐν μέσῃ γῇ βαρβάρων.
 Οὐπω μὲν ἵππευς, ἀλλ' ἀριστεὺς ἦν ἅμα.
 Οὐπω δὲ πυρσοῖς ἐσκίαζον τὴν γένυν
 πρώτοις ἰούλοις, ἀλλ' ἐπλήρουν τὴν χθόνα
 ἐμῶν τροπαίων, πᾶσαν ἦν περ Εὐφράτης
 κύκλῳ διαρρεῖ, καὶ περιρρέει Τίγρις.
 Ἐμὰς ὁ Χαβδᾶν χεῖρας ἔφριξε μόνας.
 Τὴν ἵππον ηὐτρέπισεν εἰς φυγὴν Ἄραψ.
 Ἐγὼ διδάσκω πρῶτος Αὐσόνων γένος
 στήναι πρὸς ἀστράπτουσαν αὐγὴν τοῦ ξίφους,
 κράνος τὲ καὶ πρόσωπον ἐχθρῶν ἐν μάχαις²³.

Запалив світло зброї у середині землі варварів,
 завдяки хоробрості своєї душі.
 Я не був ще вершником,
 як у той же час відзначився доблестю.
 На моїх щоках не з'явилася ще борода, коли
 я наповнив землю моїми трофеями,
 усі ті, через які Євфрат тече по колу і оточує Тигр.
 Хабдан здригнувся тільки від вигляду моїх рук.
 Араб підготував свого коня до втечі.
 Я першим вчив рід Авзонів стійко триматися у блискучому світлі мечів,
 перед шоломами та обличчям ворогів у битві.

«Героїчний наратив» епітафії вповні відображає стійку мілітаризацію образу імператора, для якої властиве акцентування на перемогах, здобутих не лише під час безпосереднього правління, але, як у випадку Іоанна Цимісхія, й до того²⁴. Риторика Іоанна Геометра інколи дуже близько підходить до фрагменту епітафії з храму Спасителя. Так, він двічі зображує імператора в батальних сценах, а також наводить вислів для співставлення «запалити світло зброї», що нагадує «видихати вогнем» у битві. Проте слід визнати, що буквальної тотожності тут немає. Попри це все ж знайдена аналогія видається доволі прикметною, бо Іоанн Геометр пропускає перемогу над скіфами у своїй фікційній епітафії покійного імператора.

До воєнних успіхів Іоанна Цимісхія Іоанн Геометр повертається в другій, значно меншій за обсягом епітафії, але обмежується тут лише згадкою

²³ Cramer. — P. 267.30-268.8.

²⁴ У цьому контексті Іоанн Геометр приводить тут перемоги над «Хабданом» (Сайф ад-Даулою), здобуті Іоанном Цимісхієм у 958 р. (McGeer E. Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century. — P. 225–248).

багатьох воєн, у яких виявився полковницький дар імператора²⁵. Перемоги, здобуті Іоанном Цимісхієм, без якогось уточнення фігурують в останньому рядку короткої епітафії:

Εἰς τοὺς βασιλικοὺς στεφάνους τῆς χειρὸς αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ·

Ἐθραυσεν ἐχθροὺς δεξιᾷ σή, Χριστέ μου.

+Χριστοῦ δὲ τοῦ σοῦ δεξιᾷς ἐστεμμένης

σοὶ πᾶς προσάπτει τῶν [προσ]τροπαίων τὴν χάριν²⁶.

Про імператорські вінці в руці аутократора Іоанна

Твоє право, мій Христос, виганяти ворога.

Правом Христа, яким тебе увінчано,

завдяки тобі усі завдячують перемогам.

Схоже, у словах Іоанна Геометра про увінчання Іоанна Цимісхія від Христа, які перемагають неназваних «ворогів», можна вбачати алюзію на триумф імператора в Константинополі чи зрештою його коронацію²⁷. На відміну від Іоанна Геометра, анонімний автор не жаліє критики для Іоанна Цимісхія, а саме: імператору слід боротися з ворогами і покинути «диявольську компанію»²⁸. Ще більший осуд Іоанна Цимісхія бачимо в епітафії Іоанна Мелітинського, де імператор названий «карликовою мавпою», яка вбила «сплячого лева» (Никифор II Фока), а його воєнні подвиги цілковито затушовані²⁹. Більше того, поет безпідставно звинувачує Цимісхія у втраті міст, здобутих раніше Никифором II Фокою. Цей антиімператорський дискурс явно не пасує до тієї глорифікації діянь, які повинні були вражати усіх, хто міг прочитати напис на саркофазі Іоанна Цимісхія.

²⁵ Cramer. — P. 317.8-318.12.

²⁶ Ibid. — P. 286.4-8.

²⁷ Про вінці Іоанна Цимісхія та їх використання у триумфі над русами див.: *Priming G.* Nochmals zur historischen Deutung des Bamberger Gunthertuches auf Johannes Tzimiskes // *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century.* — P. 123–152; *Nelson R.* “And So, With the Help of God». The Byzantine Art of War in the Tenth Century. — P. 174; *Stephenson P.* The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — P. 62–65. Про коронацію в січні 970 р. див. *Leonis Diaconi.* — P. 64; *Ioannis Scylitzae.* — P. 286.

²⁸ *Ševčenko I.* Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes. — P. 190.1-7. Дуже імовірно, що під «диявольською компанією» тут йдеться про Феофана та інших спільників, причетних до вбивства Никифора II Фоки.

²⁹ *Hörandner W.* Miscellaneous epigrammatica. — P. 115. Використання мотиву сплячого лева як образу покійного імператора (Никифора II Фоки) трапляється й в поезії Іоанна Геометра. В одній з своїх епіграм він закликає покійного імператора піднятися з могили та заричати, як лев (Cramer. — P. 283.25).

Загалом вписання перемоги над «скіфами» до цього «героїчного наративу» могло бути дуже подібним до тієї конструкції перемог на Заході та на Сході, яку бачимо на пізнішій епітафії Василя II:

ὅτε στρατεύων ἀνδρικῶς πρὸς ἐσπέραν,
ὅτε πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὄρους τοὺς τῆς ἔω,
ἰστῶν τρόπαια πανταχοῦ γῆς μυρία.
καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο Πέρσαι καὶ Σκύθαι,
σὺν οἷς Ἀβασγός, Ἰσμαήλ, Ἄραψ, Ἰβηρ.
καὶ νῦν ὁρῶν, ἄνθρωπε, τόνδε τὸν τάφον
εὐχαῖς ἀμείβου τὰς ἐμὰς στρατηγίας³⁰

Відважно воюючи, як на Заході, так на форпостах Сходу,
складаючи міріади трофеїв у всіх частинах світу.
Свідками чого є перси та скіфи,
разом з абхазом, ісмаїльтянином, арабом та іберійцем.
О чоловіче, бачучи зараз мій гріб тут,
винагороди мене за мої походи своїми молитвами.

Можна не сумніватися, що становлення форми цієї конструкції глорифікації перемог імператора припадає не на час смерті Василя II, а має дещо раніше походження, «сліди» котрого дуже помітні в першій з приведених епітафій Іоанна Геометра та з усією очевидністю виступають в його фікційній епітафії, присвяченій Никифору II Фоца:

Ἐξάετε λαοῖο θεόφρονος ἡνία τεΐνας,
τόσσ' ἐπ' ἔτη Σκυθῶν Ἄρεα δῆσα μέγαν,
Ἀσσυρίων δ' ἔκλινα πόλεις καὶ Φοίνικας ἄρδην,
Ταρσὸν ἀμαιομάκτην εἶλον ὑπὸ ζυγίων·
νήσους δ' ἐξεκάθηρα καὶ ἤλασα βάρβαρον αἰχμήν,
εὐμεγέθη Κρήτην, Κύπρον ἀριπρεπέα,
ἀνατολὴν τε δύσις τε ἐμὰς ὑπέτρεσαν ἀπειλὰς,
ὀλβοδότης Νεῖλος καὶ κραναὴ Λιβύη³¹.

Упродовж шести років, я правив над Божим народом.
Я прослідкував великого Арея скіфів.
Я повністю спустошив міста асирійців та фінікійців,

³⁰ *Mercati G. Collectanea Byzantina. — Bari, 1970. — Т. II. — Р. 226–231. «Скіфами» у цій епітафії названі болгари. Детальний аналіз цих фрагментів епітафії див.: Stephenson P. The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — Р. 49–62.*

³¹ *Cramer. — Р. 290.1–3; Jean Géomètre. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques / Ed., traduction, commentaire par E. M. van Opstall. — № 61.*

і навіть підкорив неприступний Тарс.
Я очистив острови, йдучи за варварським списом
до Криту та знаменитого Кіпру.
Схід і Захід здригнулися перед моїми погрозами,
і пишний Ніл і кам'яниста Лівія.

Подібно до епітафії Іоанна Цимісхія з храму Спасителя, Іоанн Геометр вводить «скіфів» до циклу подвигів свого героя, але приводить їх в дещо іншому контексті. Так, він не зазначає битв з ними, як це помилково перекладає М. Лакстерман (у такому випадку мали б майже ідентичну фразу з «скіфами» Іоанна Цимісхія)³². У його словах про «великого Арея» скіфів, за яким слідує Никифор II Фока, можна вбачати, слідом за Л. Андріоло, імітацію гомерівського стилю³³, але риторика Іоанна Геометра, мабуть, тут має інше пояснення. Згідно Е. ван Опсталь, у другому рядку епітафії (τόσσ' ἐπ' ἔτη Σκυθῶν Ἄρεα δῆσα μέγαν) йдеться про перемогу Никифора II над болгарями та царем Петром³⁴. За такої інтерпретації, власне, царя Петра слід розуміти як «великого Арея» скіфів. Погоджуючись із цим спостереженням Е. ван Опсталь, Л. Андріоло перекладає цей фрагмент як «я закував у кайдани великого Арея скіфів»³⁵. Однак її переклад є напрочуд довільним і далеко відходить від змісту другого рядка епітафії. Як бачимо, у тексті йдеться про зовсім інше, а саме: Никифор II Фока не приводить у кайданах «великого Арея» скіфів. Натомість, він лише «прослідковує», іншими словами, контролює його.

Вбачаючи тут у «скіфах» болгар, пояснення цим словам Іоанна Геометра знайти складно, бо сумнівно припускати, що образ «великого Арея» годився для царя Петра, жорстка поразка котрого мала перекреслити подібні асоціації³⁶. Якщо у словах Іоанна Геометра є більше реалій, ніж риторичного ефекту, то, мабуть, «великим Ареєм» скіфів, до того ж контрольованим імператором, виступає тут не інакше як Святослав³⁷. Все, що відомо про його відносини з Никифором II Фокою, добре узгоджується із пропонуваним

³² *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 240.

³³ *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century. — P. 121–122. — № 16.

³⁴ *Jean Géomètre.* Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques / Ed., traduction, commentaire par E. M. van Opstall. — P. 213.

³⁵ *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century. — P. 121.

³⁶ *Leonis Diaconi.* — P. 77–78.

³⁷ Його образ у візантійській літературі вповні відповідає цьому смислу епітафії. Про роль образу Святослава для наративу візантійських істориків див.: *Markopoulos A.* From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th–11th Centuries // *Byzantinische Zeitschrift.* — 2009. — Bd. 102/2. — P. 705.

Іоанном Геометром «героїчним наративом», де, на відміну від епітафії Іоанна Цимісхія, відсутні акценти на війну з русами³⁸.

Аналізуючи схожості та відмінності цього «героїчного наративу» імператорських епітафій, можна погодитися з М. Лакстерманом у тому, що вони мають у своїй основі спільне джерело. Дослідник припускає, що цим спільним джерелом була епітафія, написана на гробі імператора Романа I Лакапіна³⁹. Однак вибраний ним приклад явно невдалий, оскільки до нас не дійшло жодних слідів епітафії, присвяченої Роману I Лакапіну, і взагалі невідомо, чи вона насправді існувала.

Яку ж епітафію могли тоді імітувати Іоанн Геометр та інші? Всупереч словам Іоанна Скілиці, епітафія Никифора II Фоки, написана Іоанном Мелітинським, не читалася на гробі імператора⁴⁰. Цей твір, який дійшов до нас у багатьох рукописах, фігурував як політичний памфлет у 988–989 рр. та використовувався в антиімператорській пропаганді прихильниками Варди Фоки. З огляду на ряд акцентів у фікційних епітафіях, присвячених Никифору II Фоці, де матір Василя зображується як уособлення диявола, це робить дуже примарним те, що подібні тексти могли читатися на гробі покійного імператора⁴¹. Відповідно взагалі сумнівним виглядає як наявність певної епітафії на гробі Никифора II Фоки, так й орієнтування на неї авторів фікційних епітафій.

Виключаючи із пропонованого спільного джерела епітафії Романа Лакапіна та Никифора II Фоки, приходимо до очікуваного результату, а саме: таким спільним джерелом для пізнішого імітування стала епітафія, присвячена Іоанну Цимісхію, яка могла читатися на його гробі у храмі Спасителя, «слід» котрого у вигляді одного з фрагментів й привів Томас Сміт.

У світлі цього спостереження можна обережно припускати, що фікційні твори Іоанна Геометра у якійсь мірі відображали епітафію Іоанна Цимісхія, зокрема, й у частині переліку перемог їх героя. Наскільки це відображення являлося відвертою імітацією чи поверховим наслідуванням, визначити не просто, але, схоже, співставлення фразеології Іоанна Геометра з фрагментом про війну з скіфами говорить більше про першу можливість.

Повертаючись до цих слів з епітафії Іоанна Цимісхія, видається надзвичайно важливим поглянути, який зміст вкладено у них. Останнє залежить

³⁸ Слід погодитися з А. Поппе у тому, що війна з русами почалася лише після приходу до влади Іоанна Цимісхія (*Poppe A. Svyatoslav the Glorious and the Byzantine Empire // Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century / Ed. M. Kaimakamova, M. Salamon (Byzantina et Slavica Cracovensia, 5). — Cracow, 2007. — P. 133–139.*

³⁹ *Lauxtermann M. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 240.*

⁴⁰ *Ioannis Scylitzae. — P. 282. 62–63.*

⁴¹ *Lauxtermann M. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 233.*

саме від тлумачення вжитого ἔλνευσα θερμὸν, яке, очевидно, слід прочитувати тут буквально: імператор спалив вогнем русів Святослава. Цей вислів був би дуже доречним у випадку походу русів на Константинополь у 941 р., коли частина їх флоту була знищена «грецьким вогнем»⁴², але як розуміти його у контексті війни з Святославом?

Іоанн Цимісхій відправив флот на Дунай стерегти русів ще напередодні своєї кампанії проти них. Він мав побоювання, що руси можуть втекти, тому зібрані кораблі повинні були перекрити їхні комунікації та сприяти їх деморалізації⁴³. Як писав Лев Диякон, побачивши цей флот біля Доростолу, руси були нажахані тим, що проти них буде використаний «рідкий вогонь», як свого часу проти кораблів Ігоря, батька Святослава, тому вони швидко зібрали свої судна та відвели їх з-під атаки візантійського флоту⁴⁴. Незважаючи на те, що «вогненосний» візантійський флот пильнував за русами, спалити їх кораблі так й не вдалося. Описуючи укладення домовленостей з Святославом, Лев Диякон знову повертається до переляку русів перед «мідійським вогнем»⁴⁵. З цього випливає те, що судна русів в цілому були збережені до самого фіналу кампанії. Отже, дії візантійського флоту не могли викликати появу подібних асоціацій із спаленням «скіфів».

Посилює цей контраст й те, що в епітафії вогонь імператора охоплює скіфів у битвах. Тим не менш, про які битви тут йдеться? З-поміж усіх описаних в наративах Лева Диякона та Іоанна Скілиці битв з русами лише одна для вибраного нами контексту представляє інтерес — взяття візантійською армією Преслави⁴⁶. Після того, як візантійцям вдалося прорватися до міста, руси укріпилися в царському палаці⁴⁷. Їх оборона виявилася настільки успішною, що Іоанн Цимісхій, побоюючись сильних втрат,

⁴² *Symeonis magistri et logothetae chronicon* / Ed. S. Wahlgren. — Berlin–New York, 2006. — P. 335–336; *Theophanus Continuatus* / Ed. I. Bekker. — Bonnæ, 1825. — P. 423–425; *Ioannis Scylitzae*. — P. 229–230. Співставлення джерел стосовно походу 941 р., зокрема, Продовжувача Феофана та Скілиці див. у моїй роботі: *Studia Byzantino-Rossica*. Експансія, війна та соціальні зміни. — Чернівці, 2013. — С. 131–152.

⁴³ *Leonis Diaconi*. — P. 129.19-21: ἐς τὸν Ἰστρον ἐκπέμπει, τὸν τοῦτου πόρον φρουρήσοντας, ὡς μὴ ἐνὸν εἴη τοῖς Σκύθαις, ἐς τὴν σφῶν πατρίδα ἐκπλεῖν καὶ τὸν Κιμμέριον Βόσπορον, εἴγε πρὸς φυγὴν ἀποκλίνοιεν.

⁴⁴ Згідно Лева Диякона, русам оповідали про «вогонь» раніше, звідки й пояснюється їх миттєва реакція (144.8-13: ἐντεῦθεν σπουδῇ τὰ αὐτῶν συναγαγόντες ἀκάτια, πρὸ τοῦ περιβόλου τοῦ ἄστεος εἵλκυσαν, ἵνα παραρρέων ὁ Ἰστρος τὸ θάτερον τοῦ Δορυστόλου περικλύζει πλευρόν. ταῦτα αἱ πυρφόροι νῆες κυκλόθεν ἐφρούρουν, ὡς μὴ εἴη Σκύθαις ἐνὸν, αὐτῶν ἐπιβεβηκόσιν, ἐπὶ τὴν σφῶν ἀνασώζεσθαι γῆν).

⁴⁵ *Ibid.* — P. 156.2.

⁴⁶ У цій битві та обороні Преслави (15 квітня 971 р.) русами командував Сфенкел (Σφέγγελος) (Див.: *Leonis Diaconi*. — P. 133–137; *Ioannis Scylitzae*. — P. 296.51-52: Σφάγγελος); у літературі його часто ототожнюють із Свенельдом (Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1. — С. 474).

⁴⁷ *Leonis Diaconi*. — P. 136.9-12.

припинив штурм царського палацу⁴⁸. Натомість, як пише Лев Диякон, імператор «наказав кидати у палац через стіни вогонь» (πῦρ δὲ τῇ αὐτῇ ἐκασταχοῦ διὰ τῶν πυριβόλων ἐνιέναι προσέταξε)⁴⁹, внаслідок чого «розгорілося сильне полум'я, яке спалювало все на своєму шляху»), тим самим, змусивши русів врешті решт вийти із палацу та прийняти відкритий бій⁵⁰. Іоанн Скілиця додає, що руси, не витримавши «вогню та зброї», стали втікати. Серед них багатьох було «знищено вогнем», інші ж стали жертвою мечів візантійців чи потрапили у полон⁵¹.

* * *

Як бачимо, використання вогню проти русів та їх втрати внаслідок підпалу палацу в Преславі й стали тією основою, яка спровокувала написання цього фрагменту з епітафії Іоанна Цимісіхія. Вочевидь, ефект від цього спалення русів у палаці болгарських царів виявився настільки сильним, що, перебираючи героїчні діяння імператора у кампанії проти «скіфів», анонімний автор його епітафії вирішив акцентуватися саме на ньому.

⁴⁸ Ibid. — P.137.4-10: ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τοιοῦτον σύμπτωμα γνοὺς, θᾶπτον ἐξιππασάμενος, παντὶ σθένει πρὸς τὴν μάχην χωρεῖν τοῖς ἐπομένοις προὔτρεπετο· ἐπεὶ δὲ οὐκ εἶχε τι γενναῖον ἀνύττειν (διὰ γὰρ τῆς ἐστενωμένης πυλίδος τοὺς εἰσιόντας Ταυροσκύθαι δεχόμενοι εὐπετῶς κατειργάζοντο, πλείστους κατασπαθίζοντες), τὴν μὲν πρόσω τῶν Ῥωμαίων ἀλόγιστον ὁρμὴν ἀνεχαίτισε.

⁴⁹ Там само. — P. 137.10-11. Приймаємо тут виправлення περιβόλων на πυροβόλων, пропонуване Е. Телбот-Райт (*The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan. — Washington, 2005. — P. 183).

⁵⁰ *Leonis Diaconi*. — P. 137.11-15: τῆς δὲ πυρκαϊᾶς σφοδρᾶς ἀναρρίπισθείσης, καὶ ἐκτεφρούσης θᾶπτον τὰ ὑποκείμενα, τῶν δόμων ὑπεξελθόντες οἱ Ῥῶς, ὑπὲρ τοὺς ἐπτακισχίλιους τυγχάνοντες, ἔς τε τὸ ὑπαιθρον τῆς αὐλαίας συσπειραθέντες, ἀμύνεσθαι τοῖς ἐπιούσι παρεσκευάζοντο.

⁵¹ *Ioannis Scylitzae*. — P. 298.